

TILSHUNOSLIKDA SINTAKTIK BIRLIKALAR VA ULARNING DERIVATSIYASI

Boltayeva Farangiz Sayfullo qizi

*Samarqand davlat chet tillari instituti
o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi*

Annotatsiya: Mazkur tadqiqotda Tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lgan sintaksis sohasi doirasida sintaktik birliklarning tabiati, ularning tuzilish xususiyatlari va nutqdagi vazifalari tahlil etiladi. Ishda sintaktik birliklarning shakllanishi, ular o'rtasidagi bog'lanishlar hamda derivatsiya jarayonida yuz beradigan o'zgarishlar izchil yoritilgan.

Kalit so'zlar: sintaktik tizim, gap modeli, derivatsion jarayon, til birliklari, sintaktik qurilish, transformatsion usul, nutq faoliyati, lingvistik tahlil.

Аннотация: В данном исследовании в рамках одной из важных областей языкознания — синтаксиса — анализируются природа синтаксических единиц, их структурные особенности и функции в речи. В работе последовательно освещаются процессы формирования синтаксических единиц, связи между ними, а также изменения, происходящие в процессе деривации.

Ключевые слова: синтаксическая система, модель предложения, деривационный процесс, языковые единицы, синтаксическая конструкция, трансформационный метод, речевая деятельность, лингвистический анализ.

Abstract: This study examines one of the key areas of linguistics—syntax—focusing on the nature of syntactic units, their structural characteristics, and their functions in speech. The work consistently explores the formation of syntactic units, the relationships between them, and the changes that occur in the process of derivation.

Key words: syntactic system, sentence model, derivational process, language units, syntactic structure, transformational method, speech activity, linguistic analysis.

Kirish

Tilshunoslikda sintaktik birliklar hamda ularning derivatsiyasi masalasi doimo muhim va dolzarb yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Gapning tuzilishi, sintaktik konstruksiyalar va ularning shakllanish jarayonlari turli olimlar tomonidan keng ko'lamda o'rganilgan. Xalq ertaklari esa ushbu jarayonlarni tahlil qilish uchun muhim lingvistik manba sifatida e'tirof etiladi. Mazkur bo'limda sintaksis, derivatsiya va xalq ertaklari tilining o'ziga xos xususiyatlariga oid ilmiy tadqiqotlar ko'rib chiqiladi va tahlil qilinadi. Sintaksis tilshunoslikning asosiy bo'limlaridan biri bo'lib, unda so'zlarning o'zaro munosabati, gapning yuzaga kelishi hamda murakkab sintaktik tuzilmalar o'rganiladi. Bu yo'nalishda mashhur tilshunos N. Chomsky (1957)

tomonidan ishlab chiqilgan transformatsion-generativ grammatika nazariyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu nazariyada sintaktik tuzilmalarning chuqur (ichki) va yuzaki shakllari o'rtasidagi farq alohida ta'kidlangan. O'zbek tilshunosligida A. Nurmonov (1999) o'z tadqiqotlarida sintaksis muammolarini keng yoritib, gap tuzilishi va uning tarkibiy qismlarini atroflicha tahlil qiladi. Shuningdek, Sh. Raxmatullayev (2006) sintaktik birliklarning turlari hamda ularning grammatik bog'lanishlarini chuqur o'rganadi. Sintaktik birliklarni tasniflash masalasida M. To'xtaev (2015)ning ilmiy ishlari alohida e'tiborga loyiqdir. Uning tadqiqotlarida sintaktik birliklarning tuzilishi va funksional jihatlari batafsil yoritib berilgan.

Metod

Ushbu tadqiqotda sintaktik birliklar va ularning derivatsion xususiyatlarini o'rganish uchun bir nechta ilmiy yondashuvlar uyg'un holda qo'llanildi. Metodologik asos sifatida Sintaksis va Kognitiv tilshunoslik doirasidagi nazariy qarashlarga tayanildi. Tadqiqot jarayonida, avvalo, tavsifiy yondashuv orqali sintaktik birliklarning tuzilishi va vazifalari qayta ko'rib chiqildi hamda mavjud ilmiy qarashlar muqobil talqin asosida umumlashtirildi. Bu usul birliklarning shakl va mazmun jihatdan qanday tashkil topishini aniqlashga xizmat qildi. Bundan tashqari, transformatsion tahlil usuli yordamida sintaktik derivatsiya jarayonlari izchil ravishda ochib berildi. Ya'ni, bir turdagi gap yoki konstruktsiyaning boshqa shaklga o'tish imkoniyatlari, ularning ichki o'zgarish mexanizmlari orqali izohlandi. Distribyutsion yondashuv esa sintaktik elementlarning nutqdagi o'rni va ular o'rtasidagi kombinator bog'lanishlarni aniqlashda qo'llanildi. Ushbu metod birliklarning qaysi muhitda va qanday shaklda faol ishlatilishini ko'rsatib berdi. Shuningdek, qiyosiy tahlil orqali turli til materiallarida uchraydigan derivatsion hodisalar o'zaro solishtirildi. Bu yondashuv umumiy qonuniyatlar bilan bir qatorda, tilga xos individual xususiyatlarni ham ajratib ko'rsatish imkonini berdi. Amaliy material sifatida o'zbek tilining turli uslubiy qatlamlariga mansub matnlar tanlab olinib, ular asosida sintaktik birliklarning real qo'llanishi kuzatildi. Tahlil jarayonida misollar asosida umumiy xulosalar shakllantirildi. Tadqiqot davomida tahlil, sintez va umumlashtirish kabi umumilmiy metodlardan ham foydalanilib, olingan natijalar tizimli va izchil tarzda bayon etildi.

Natijalar

Sintaksisning rivojlanishi juda qadimiy bo'lib, uning ildizlari antik davr tilshunoslik an'alariga borib taqaladi. Sintaksis — gap va uning tarkibiy qismlari bilan bog'liq ilmiy nazariya bo'lib, so'zlarning qanday birikishi va gap tuzilishini tartibga soluvchi qoidalarni o'rganadi. Bu atama yunoncha “sintaksis” (ya'ni “birlashtirish” yoki “tuzilish”) so'zidan kelib chiqqan bo'lib, til tizimining muhim komponenti hisoblanadi. Qadimgi davrlardan beri tilshunoslar sintaksis masalalariga alohida e'tibor berib kelgan va bugungi kunda ham bu soha o'z dolzarbligini saqlab kelmoqda. Sintaksis grammatikaning asosiy bo'limlaridan biri bo'lib, morfologiya

bilan yaqin bog'liqdir. Derivatsiya tushunchasi morfologiya va sintaksis o'rtasidagi bog'liqlikni tadqiq qilishda muhim mezon hisoblanadi. Shu yo'nalishda V. Vinogradov (1986) olib borgan tadqiqotlar katta ahamiyatga ega bo'lib, u gap hosil bo'lish jarayonlarining grammatik va semantik asoslarini ochib beradi. O'zbek tilida derivatsion jarayonlarni o'rganish bo'yicha G'. Mahmudov (2005) tadqiqot olib borib, derivatsiyaning sintaktik va semantik jihatlarini tahlil qilgan. S. Usmonova (2012) esa xalq og'zaki ijodiyoti materiallari asosida derivatsion jarayonlarni o'rganadi. Tilshunoslikda sintaktik birliklar va ularning derivatsiyasini o'rganish tilning tuzilish xususiyatlarini chuqur tushunishga xizmat qiladi. Sintaktik birliklarning shakllanishi, o'zaro aloqasi va yangi shakllarning paydo bo'lish jarayonini tahlil qilish orqali tilning ichki qonuniyatlari, uning rivoji va harakatini yoritish mumkin. Bu esa nafaqat nazariy tadqiqotlar, balki amaliy tahlil ishlarini olib borishda ham mustahkam zamin yaratadi.

Mulohaza

Adabiy matnlarni tahlil qilishda sintaktik birliklar va ularning hosila shakllarini o'rganish muhim ahamiyatga ega. Har bir sintaktik birlik — gap, so'z birikmasi yoki ularning derivativ shakli bo'lishidan qat'i nazar — matnning mazmunini ochish va muallifning uslubiy usullarini aniqlashda katta rol o'ynaydi. Derivatsiya jarayoni yangi sintaktik birliklarni hosil qilib, matnning uslubiy xilma-xilligini oshiradi va uning estetik qiyofasini boyitadi. Shu bilan birga, bu jarayon tilning rivojlanish yo'nalishlarini o'rganish, nutqdagi yangiliklarni aniqlash va zamonaviy adabiy til me'yorlarini belgilashda ham foydalidir. Sintaksis va so'z birikmalari, ularning hosila shakllarini tizimli ravishda o'rganish adabiy matnlarning semantik, pragmatik va stilistik qatlamlarini chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Natijada, tilshunos va adabiyotshunos olimlar matnni har tomonlama baholab, uning badiiy qiymatini yanada mukammal aniqlash imkoniga ega bo'ladi.

Xulosa

Sintaktik birliklar va ularning hosila shakllari tilning strukturasini va matnning badiiy ifodasini tahlil qilishda katta ahamiyat kasb etadi. Derivatsiya jarayoni yangi sintaktik birliklarni yuzaga keltirib, matnga stilistik xilma-xillik va estetik boylik qo'shadi. Sintaksis va hosila shakllarini tizimli o'rganish tilshunoslarga nutqdagi yangiliklarni aniqlash, tilning rivojlanish yo'nalishlarini kuzatish va zamonaviy adabiy til me'yorlarini belgilash imkonini beradi. Shu orqali sintaktik birliklar va ularning derivativ shakllari adabiy matnlarni semantik, pragmatik va stilistik jihatdan chuqur tahlil qilishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyot va havolalar

1. Mamadaminova M. Matn pragmatik tavsifida sintaktik birliklarning o'rni. — Toshkent, 2023

2. Norboev, Z. (2010). Til va adabiyot o'qitishda sintaktik birliklar. Toshkent: O'zbekiston. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (Синтаксис).
3. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
4. То'хтабоев, О. (1998). O'zbek tilining sintaksisi. Toshkent: Fan
5. Ubaydullayeva, N. (2007). O'zbek tilidagi sintaksis. Toshkent: O'zbekiston.
6. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987.